

11. Genocida

„A zdá se, že tato zkušenost (že Romové milují své děti) mohla by být vodítkem, jak postupovati proti cikánskému nebezpečí. Ortel jest nadmíru krutý, avšak poměry a zatížení veřejnosti cikánským zlem jest ještě krutší. A nevím, je-li demokraticky opodstatněné, lidem bez povinností přisuzovati práva občanů, povinnostmi přetížených. **Nechte je vymřít! Prohlašte, že jakmile objeví se cikán v území ČSR, budou mu nejen vzaty děti, ale znemožněno další jejich plození!** A tím okamžikem stane se pro cikány republika více obávanou, než kdyby na každé křižovatce stála šibenice.“

(Janeček, Jindřich: Jak čelit zločinnosti. Přednášky z nauky o mravně vadných. Praha 1928, s. 152.)

„**Cikánské čtvrti na Slovácku mizejí.** Po očistě Slovácka od Židů zbavovány jsou nyní obce cikánských čtvrtí, jež byly namnoze přitěží vesnic a městeček. V tomto týdnu **jsou cikáni přesídlováni z kraje** a cikánské čtvrti jsou prázdné.

Kraj si oddechne, neboť ubude drobných krádeží a jiných nepřístojností v obcích.“

(Deník Venkov, 9. 3. 1943, reakce na hromadné deportace protektorátních Romů do koncentračního tábora v Osvětimi.)

První Československá republika byla státem demokratickým a jistě srovnatelným s evropskými demokraciemi té doby. Ale stejně jako západoevropské státy i ona v otázce Romů spíše jen hledala možnosti, **jak společnost před Romy chránit, než aby napomáhala k jejich začleňování do svého rámce.** S využitím francouzského a výjimečně přísného bavorského vzoru byl u nás vytvořen **Zákon o potulných cikánech** vyhlášený v roce **1927** jako zákon č. 117.

Zákon vznikl v poněkud rozjitřené době, kdy byly medializovány dva procesy s „cikánskými zločinci a kanibaly“. Ve východoslovenské Moldavě nad Bodvou se devatenáctičlenná skupina mladých Romů skutečně dopustila loupežných vražd, nikoli kanibalismu; v jižních Čechách existovalo podezření, že v kraji časté krádeže má na svědomí organizovaná skupina „cikánů“. Ze 158 zadržených osob však bylo Romů jen 22, z nichž pouze 5 bylo vinných. Ani uvedené zjištění nezabránilo agrárnímu listu Venkov v dalším šíření protiromských nálad.

Zákon si nebral na mušku Romy jako takové, ale v souvislosti s jejich kočovným a potulným způsobem života, který s sebou nesl řadu dalších společenských problémů, např. těžko identifikovatelnou kriminalitu. Už ze samotného názvu zákona je zřejmé, že měl postihovat především Romy kočovné, ve svých důsledcích ovšem skýtal prostor pro diskriminaci Romů všech.

Slovo „cikán“ nebylo v této době vnímáno pouze etnický; vedle etnických Romů byli mezi „cikány“ řazeni i lidé žijící podobným způsobem života, tedy obecně lidé bez stálého domova a „práce se štítící“: tuláci, zloději i podvodníci rozličného původu. „Cikány“ však byli nadále nazýváni i relativně integrovaní a usedle žijící moravští Romové, které takové spojení poškozovalo. Nelze proto souhlasit s tvrzením, že slovo cikán nemělo v této době negativní konotaci.

Dle nového zákona se měli kočovní Romové starší 14 let napříště prokazovat **cikánskými legitimacemi** namísto občanských. Vedle osobních údajů obsahovaly např. i otisky prstů nositele. Rozhodování o přidělení občanské nebo cikánské legitimace záviselo na libovůli obecních rad a zastupitelstev. V některých případech tak dostávali cikánské legitimace i Romové žijící na území obce usedle, aby jim jako usazeným nemusela obec po určité době udílet domovské právo. Jsou známy případy, kdy se Romové nechtěli smířit s evidentním oddělením od ostatní společnosti; legitimace záměrně likvidovali nebo „ztráceli“. Ojedinele někteří lidé projevili nesouhlas s přidělením cikánské legitimace písemně a dožadovali se práva na vystavení legitimací občanských. Tehdy přicházely na řadu rodokmeny i nápadně tmavá pigmentace dotyčných, které měly zdůvodnit oprávněnost přidělení „cikánských“ průkazů totožnosti.

Vůdci romských kočovných skupin museli s sebou nosit **kočovnické listy**, do nichž zástupci obcí potvrzovali souhlas s pobytem na obecním území a stanovili jeho délku. **Do lázeňských a velkých měst i rekreačních oblastí byl pro kočovné Romy vstup zakázán, což označovaly tabule u cest** (viz obr. č. 21). Řada dalších obcí v celém prostoru českých zemí se průběžně snažila rozšířit zákaz vstupu také na svá území, ale úřady jim v tomto požadavku příliš vstřícné nevycházely, protože by tím prakticky znemožnily jakýkoliv pohyb Romů.

Neusazeným Romům měly být dle ustanovení zákona **odebírány děti** pro „nemožnost poskytování náležité péče“ vzhledem ke kočovnému životu. Jejich další výchovu měly převzít

Obr. č. 21 – Tabule zakazující vstup „potulných cikánů a tuláků“ do určitých oblastí na území Československé republiky v letech 1927–1947.

buď jiné rodiny, nebo výchovné ústavy. Toto nařízení se příliš důsledně neprovádělo, neboť jeho realizace byla velmi obtížná. Jednak se skupiny zdržovaly na jednom místě dosti krátce, jednak překážkou byla i nechuť neromských rodin přijmout mezi sebe romské děti a konečně panovala také obava před pomstou samotných Romů. Přesto bylo řádově několik desítek romských dětí vlastním rodičům navždy odebráno.

Realizace Zákona o potulných cikánech přinesla samotným Romům i jistá **pozitiva**, patří mezi ně např. zavádění zdravotních i veterinárních opatření, do té doby směrem k Romům a kočovníkům vůbec nevídaných.

Od druhé půle třicátých let se počet Romů u nás postupně zvyšoval. Docházelo k přesunu

nům Romů z hitlerovského Německa, později i z Rakouska „anšlusem“ připojeného k říši a konečně po uzavření mnichovské dohody přicházeli i Romové z odtržených Sudet. Živelný příliv Romů do země vyostřil již tak nedobrou vztah místního obyvatelstva k tomuto etniku, **averze vzrůstala zejména na venkově**, kde byl nejvíce citelný a evidentní drobný parazitismus nově příchozích. Protiromské nálady podněcovala a přizivovala soudobá nejsilnější politická strana – Strana českého venkova (agrárníci). Na stránkách jejího periodika – deníku Venkov vycházely příspěvky s titulky jako: „Cikáni, metla venkova“, „Co s cikánským neřádem“ apod.

V Německu mohli Romové pociťovat jisté nebezpečí prakticky již od roku **1933**, kdy vyšlo nařízení říšského prezidenta o ochraně lidu a státu před tzv. gaunerskou populací, mezi níž byli uvedeni i „Cikáni“. Od roku **1937** existoval v Německu při Říšském ústavu zdraví Výzkumný ústav pro rasovou hygienu a biologické vyšetřování obyvatelstva, který měl pochybným výzkumem podložit oprávněnost fašistických rasistických teorií. Na tomto pracovišti probíhal i výzkum Romů a Sintů, prováděný dr. Ritterem a dr. Evou Justinovou. Tak zvané **asociální chování** některých **Romů**, nazývané dobovou terminologií také „cikánský způsob života“, **bylo označeno za dědičné**. Vzhledem k tomu bylo pro nacisty důležité určit antropologické znaky tzv. cikánské rasy, aby mohla být posléze dobře identifikována a dokonale izolována od ostatní vyhovující společnosti, už bez ohledu na způsob života konkrétního „cikánského“ jednotlivce. Od roku 1936 byli říšští Romové nuceně koncentrováni v tzv. „cikánských táborech“ v Berlíně-Marzahnu, Frankfurtu nad Rýnem-Dieselstrasse (1937), v rakouském Lackenbachu (1940), pruském Královci

(1941) a na jiných místech, kde měli čekat na další fázi tzv. procesu konečného řešení cikánské otázky, jehož vyústěním měla být likvidace nevyhovujícího etnika.

Vláda druhé pomnichovské republiky se vážně zabývala myšlenkou nucené koncentrace Romů v pracovních táborech. Bezprostředním podnětem k urychlení chystaných protiromských opatření byla petice zaslaná předsedovi vlády Rudolfu Beranovi představenstvem slovácké obce Svatobořice, jež se po léta soudila se sousedním Kyjovem o domovskou příslušnost zde usdlých Romů. Petice z 5. 2. 1939 končí slovy: „*Mnoho se mluví v rozhlase a píše v denních listech, že se musíme v novém státě přizpůsobit nutnosti. V otázce cikánské jest nejvýše nutno učiniti okamžité zákonité opatření, jiné než otisky palců v cikánských legitimacích. Byla-li až dosud špatnou politika humanity, musíme nastoupiti cestu jinou. I nám nesmí býti vytýkáno, budeme-li chtít kmen národa malého očistiti od takových parazitů, jako jsou Cikáni.*“ Vláda druhé republiky však již nestihla návrhy změn realizovat.

Dne 15. 3. 1939 došlo k okupaci našeho území nacisty a **byl vytvořen Protektorát Čechy a Morava**. Již o den dříve byl ze Slovenska, zbaveného jižních oblastí, vytvořen formálně samostatný stát – Slovenská republika.

Je jisté, že i bez předchozí horlivosti některých českých občanů by se stejně v protektorátu postupně uplatnila všechna protiromská opatření, jaká se již dříve realizovala v říši. Protektorátní Ministerstvo vnitra vyhlásilo **na podzim roku 1939 trvalé usídlení kočujících osob**. Tento krok měl zpřehlednit situaci a vytvořit jasnou představu o tom, kolik osob bude podléhat pozdější nucené koncentraci a „konečnému řešení“. O počtech a rozmístění dotyčných lidí měla poskytnout představu evidence kočujících osob, která podchytila asi **7000 kočovníků**; převážnou většinu z nich tvořili Romové. Pro ty, kteří neuposlechli nařízení o usazení, byly **v létě roku 1940** otevřeny **kárné pracovní tábory** (dle dobové terminologie byly určeny doslova „osobám štítícím se práce“) v Letech u Písku a Hodoníně u Kunštátu. **Kárné pracovní tábory na rozdíl od „cikánských táborů“, jež později na jejich místě vznikly, byly určeny pouze pro dospělé muže, kteří zde odpykávali trest prací a poté byli propuštěni. Romové tvořili v kárných pracovních táborech přibližně jen jednu pětinu z celkového počtu zde internovaných.**

Obce měly v této době vytvářet Romům předpoklady pro jejich usazení. Ve skutečnosti však někdy působily opačně, tak aby k usazení na jejich katastru nedošlo. Návrhy na zařazení osob do kárných pracovních táborů sestavovala představenstva obcí, proto se stávalo, že do nich byli zařazováni Romové jen pro svoji nepohodlnost.

„Obce se obávají, že mnoho Cikánů trvalým usazením v obci může se stát jejich domovskými příslušníky, a proto se všemožně brání, aby Cikáni do obce nepřislušející se v ní trvale usazovali. Takové obce často místo aby zákaz kočování Cikánů podporovaly a jim v té či oné obci umožnily usazení, všemožně působí k tomu, aby Cikány z obcí vypudily.“ (Dobový tisk, viz doporučená literatura, Nečas, Ctibor: Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–45, s. 27.)

Na jaře 1942 (9. 3.) vydala protektorátní vláda **nařízení o preventivním potírání zločinnosti**, které zavádělo preventivní policejní vazbu pro zločince a osoby, „jež ohrožovaly veřejnost svým asociálním chováním“. Mezi asociály již byli výslovně uvedeni „Cikáni a osoby žijící po cikánsku“. Zatčení a uvěznění mohli lidé být preventivně – aniž by se dopustili nějakého kriminálního činu;

stačilo být přistižen mimo úředně přikázané místo, což se u Romů, zvyklých často navštěvovat své příbuzné, stávalo nezřídka.

Je zřejmé, že slovo „asociál“ mělo dle nacistické terminologie širší význam, než má dnes. Postihovalo nejen lidi, kteří nemají pochopení pro potřeby jiných a žijí na úkor společnosti, ale také třeba Romy, kteří řádně pracovali, jen se bez povolení vzdálili z místa pobytu.

Policejní preventivní vazba se vykonávala v donucovacích pracovnách v Praze, Pardubicích a Brně, stejně tak i v bývalých kárných pracovních táborech, které byly mezitím změněny na sběrné.

Otevřený postup vůči Romům jako nevyhovující „rase“ začíná po začlenění protektorátních úřadů do aparátu okupantů a vůbec v souvislosti s radikalizací po atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha. **V létě 1942 (10. 7.)** vydal generální velitel neuniformované protektorátní policie **výnos o potírání cikánského zlořádu**. Součástí výnosu byl i **soupis** veškeré romské populace včetně dětí ze smíšených manželství. Tato evidence již zahrnovala osoby romského původu bez ohledu na jejich způsob života, dosažený stupeň vzdělání nebo míru integrace do společnosti. **Všechny osoby nad 14 let** podchytené soupisem se měly napříště prokazovat již **jen cikánskou legitimací. Občanské legitimace byly proto odňaty a zaměněny za cikánské i Romům usedlým. Popsaným způsobem byli všichni Romové včetně míšenců v protektorátu označeni a izolováni od ostatní společnosti.**

Evidované osoby byly rozděleny na dvě skupiny. První – menší a ze společenského hlediska poněkud problémovější skupina – byla i s celými rodinami ihned odeslána do nově otevřených tzv. **cikánských táborů v Letech a Hodoníně** (viz obr. č. 22).

Na rozdíl od předchozích typů internačních táborů, které byly na těchto místech před tím (zprvu kárný pracovní, poté sběrný), byl tzv. cikánský tábor (otevřen v létě 1942) určen nikoliv jen pro dospělé muže, ale pro celé romské rodiny, tedy včetně dětí a např. i těhotných žen. Tábory měly sloužit jako místa koncentrace Romů před jejich odsunem ke „konečnému řešení“ – do osvětimského vyhlazovacího tábora. Ubytovací možnosti obou protektorátních tzv. cikánských táborů byly brzy po jejich otevření hrubě překročeny, také proto zde byly životní podmínky nesrovnatelně horší, než tomu bylo v předchozích typech táborů. Dozor vykonávali čeští četníci, z nichž někteří jednali s vězni obzvláště hrubě a surově; velitel letského tábora Josef Janovský navíc část potravin určených pro vězně zabavoval ve svůj prospěch. Všichni vězňové Romové museli pracovat (v kamenolomu, na stavbě silnice, v lese), táborový řád od této povinnosti nikoho neosvobodil; děti měly pracovat „podle svých sil a schopností“. Těžká práce, nedostatečné přírůdky jídla a vůbec otřesné životní podmínky způsobily, že v „cikánském táboře“ letským i hodonínským vypukly epidemie břišního a skvrnitého tyfu. Řada Romů tak zahynula ještě před jejich plánovaným odsunem. Jako první umíraly zejména děti, které trpěly podvýživou a celkovou slabostí. V průběhu jara a léta 1943 byla většina zbývajících táborových vězňů v několika transportech deportována do Auschwitz-Birkenau; tzv. cikánské tábory mohly být poté zrušeny (viz obr. č. 22 a 23).

Větší – relativně bezproblémová část Romů byla prozatím ponechána v klidu, ale zároveň již v tichosti probíhaly přípravy k jejich pozdější koncentraci. Rozhodnuto o nich bylo **v prosinci 1942 – výnosem říšského vůdce SS Heinricha Himmlera o deportacích cikánů a cikánských míšenců do koncentračního tábora Auschwitz-Birkenau** (Osvětim-Březinka), kde byl k tomu účelu vytvořen speciální rodinný tzv. cikánský tábor. **Od jara 1943 do července 1944 byla postupně deportována naprostá většina Romů z protektorátu do největšího komplexu koncentračních táborů.** V této fázi již byli deportováni také Romové, kteří se spořádaně

Obr. 22 – Vězeňkyně a pacientky táborové nemocnice v „cikánském táboře“ v Hodoníně u Kunštátu, 1942.

živil vlastní prací a ani jinak nečinili společnosti žádné problémy. Rozhodujícím hlediskem pro zařazení do transportu v případě dětí ze smíšených manželství byly vnější znaky: barva očí, vlasů a odstín pleti.

Někteří **Romové, zejména z řad integrovaných moravských Romů, učinili v této době ještě poslední pokus o svoji záchranu.** Zejména mladé dívky se vdávaly za neromské partnery v domnění, že se tak vyhnou deportacím. Do transportů však musely nastoupit bez ohledu na národnost manžela, stejně jako děti ze smíšených manželství, pokud byly dle shledaných antropologických znaků označeny za „cikány“.

Jen mizivé procento Romů z protektorátu bylo deportací ušetřeno. Jednak to byli Romové, kteří včas uprchli do zahraničí nebo se v protektorátu úspěšně skrývali, jednak Romové, kterých se zastala jejich domovská obec, zaručila se za ně a z deportačních seznamů je „vyreklamovala“. Šlo však pouze o jednotlivé a vzácné případy (např. primáš Jožka Kubík a někteří členové jeho rodiny, ale jen s podmínkou, že nebudou mít potomky). Jak napovídá úvodní citace – části české veřejnosti odsun Romů vyhovoval, byl pro ně řešením letitého problému. Součástí veřejnosti byli také lidé realizující nařízení okupantů, zejména četníci. V nelehké situaci, v níž se české četnictvo v době protektorátu nacházelo, vedle otrocké poslušnosti nacistickým diktátorům nelze pominout ani individuální hrdinství některých z nich, kteří nezištnou pomocí osobně přispěli k záchraně blíže neurčeného počtu romských životů.

V „cikánském táboře“ osvětivského koncentráku Romové rychle umírali vlivem nelidských životních podmínek, hladu a nemocí. Vybraní Romové byli podrobováni zřudným pokusům, dr. Mengele dával pro své pavědecké výzkumy přednost těhotným ženám a dvojčatům. V létě

Obr. 23 – Pamětní deska na hřbitovní zdi v Černovicích na Blanensku, práce nevidomé Boženy Píkrýlové, 1998.

romství ať již ze strachu z opakování nedávných zážitků, či pro lepší budoucnost svých potomků. Za dané situace dochází k postupné asimilaci velké části přeživších českých Romů s většinovou populací. Tak byl završen proces integrace českých Romů do společnosti, který se v předvečer druhé světové války úspěšně rozvíjel.

V komplexu osvětimských koncentračních táborů nalezlo svoji smrt téměř 20 000 Romů z celé Evropy. **Celkový počet romských obětí druhé světové války se odhaduje na půl milionu osob.**

Na území **Slovenské republiky** nedocházelo k systematickým deportacím Romů do koncentračních táborů, i když perspektivně se nimi počítalo také. Ze strany Hlinkových gard byli Romové vystaveni neustálé **šikaně a perzekuci**. Jen v přísně vymezený čas mohli navštěvovat města, svá obydlí museli odklidit z blízkosti veřejných komunikací až do vzdálenosti dvou kilometrů. Vzhledem k tomu Romové stěhovali své osady na hůře přístupná místa – do lesů, strání apod. Po roce 1941 byli romští muži zařazováni do tzv. pracovních útvarů (např. v Hanušovicích nad Toplou, později v Dubnici nad Váhom a jinde). Po obsazení Slovenska německou okupační armádou v září 1944 v souvislosti s porážkou SNP došlo za domnělou či skutečnou spoluprací s partyzány **k masovým popravám a mučení romského obyvatelstva i k vypálení řady romských osad včetně jejich obyvatel.**

Z oblastí jižního a jihovýchodního Slovenska, které byly v době války přiřčeny k Maďarsku, byli Romové transportováni do koncentračního tábora v Dachau.

roku 1944 – v souvislosti s postupující frontou – byli práce schopní Romové deportováni do koncentračních táborů hlouběji v německém vnitrozemí. **Staří lidé a matky s dětmi** byli jako práce neschopní ponecháni v táboře a v noci **ze 2. na 3. 8. 1944** společně **zlikvidováni v plynové komoře (zahynulo přes 3000 Romů).**

Většina Romů deportovaných do Osvětimi z protektorátu své věznění nepřežila (kolem 5000 obětí). Po válce se vrátili do Čech a na Moravu, jež stále považovali za svůj domov, pouze jednotlivci z někdejších velkých rodin. Skupina **českých Romů**, do níž řadíme i Romy žijící na Moravě, byla jako celek **zlikvidována**, a právem je v této souvislosti možno hovořit o **genocidě**. Výrazně zdecimována byla také skupina německých Romů-Sintů. Romští navrátilci z táborů smrti již po válce zpravidla nenacházeli mnoho ze svých blízkých, Romové přicházející k nám tou dobou ze Slovenska byli na jiné společenské i kulturní úrovni, proto navazování kontaktů s jinými Romy bylo spíše nereálné. Navíc někteří z romských svědků holocaustu chtěli popřít svoje

Romové se také aktivně zapojovali do boje proti fašismu. Jak v českých zemích, tak i na Slovensku hledali Romové záchranu před perzekucí útekem k partyzánským jednotkám. Z nejnámějších romských partyzánů uvedme alespoň dva: vězeň uprchlý z tzv. cikánského tábora v Letech u Písku – **Josef Serinek** (1900–1974), známý jako „**černý partyzán**“, se stal členem velitelského štábu lesního oddílu Čapajev – prvního na Českomoravské vrchovině. **Antonín Murka** (1923–1989), vězeň uprchlý z tzv. cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu, se přidal k partyzánské brigádě Jana Žižky z Trocnova, operující v oblasti Valaška. Řada romských bojovníků, kteří padli nebo se s nasazením vlastního života podíleli na obraně vlasti, však dodnes zůstává anonymních.

Závěrem zopakujme, že **Romové byli nacisty programově likvidováni jako nevyhovující etnikum, jehož údajná patologičnost tkvěla v antropologickém základu. Z toho důvodu byl při deportacích „cikánů a cikánských míšenců“ do koncentračních táborů způsob života konkrétních Romů již nepodstatný.**

Doporučená literatura:

- Co mi doma vyprávěli. Rodinné příběhy Romů z druhé sv. války vyprávěné romskými dětmi. Praha 2000.
- Fings, Karola – Heuss, Herbert – Sparing, Frank: From „Race Science“ to the Camps. The Gypsies during the Second World War. Paris, Hatfield 1997.
- Holý, Dušan – Nečas, Ctibor: Žalující píseň. O osudu Romů v nacistických koncentračních táborech. Brno 1993.
- Kamenec, Ivan: Holocaust na Slovensku – porovnanie osudov rómskych a židovských obyvateľov.
In: Neznámý holocaust. Příspěvky ze semináře v Písku 13. 5. 1995. Praha 1995, s. 64–70.
- Kerrick, Donald – Puxon, Grattan: Cikáni pod hákovým křížem. Olomouc 2000.**
- Kladivová, Vlasta: Konečná stanice Auschwitz-Birkenau. Olomouc 1994.**
- Lhotka, Petr: Romové a nacistická rasová teorie. In: Lidská práva proti rasismu. Brno 2001, s. 243–257.**
- Lužica, René: Výskum perzekúcií Cigánov/Rómov na Slovensku v rokoch 1939–1945.
In: Etnologické rozpravy, r. 8, 2/2001, s. 23–29.
- Ma bisteren. Nezapomeňme. Historie cikánského tábora v Hodoníně u Kunštátu (1942–43).
Muzeum romské kultury, Praha 1997.
- Nečas, Ctibor: K diskriminaci Cikánů v buržoazním Československu.
In: Sborník prací pedagogické fakulty UJEP v Brně 76, 1981.
- Nečas, Ctibor: Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945. Brno 1981.
- Nečas, Ctibor: Nemůžeme zapomenout. Našti bisteras. Nucená táborová koncentrace ve vyprávění romských pamětníků. Olomouc 1994.
- Nečas, Ctibor: Pronásledování Cikánů v období Slovenského státu. In: Slovenský národopis, r. 36, 1/1988, s. 126–136.
- Pape, Markus: A nikdo vám nebude věřit. Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku. Praha 1997.
- Sommer, Karel: V bludném kruhu. (Realizace zákona o potulných cikánech v praxi). Slezský sborník 1999/1, s. 21–37.
- Šalamon, Pavol: Vplyv tlače medzivojnového obdobia na formovanie vzťahu obyvateľov k Cigánom.
In: Slovenský národopis, r. 36, 1/1988, s. 147–155.
- Šípek, Zdeněk: Cikánské legitimize v Čechách v meziválečném období. Český lid 76, 1989.
- Téma: Holocaust. Informační materiál pro učitele k výuce na základních a středních školách. MŠMTV ČR, Praha 2000.